

ΟΙ ΕΥΛΟΓΛΥΠΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΝΟΒΟΥ ΤΗΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ*

Τὸ Τούρνοβο (σήμε. Γοργοπόταμος) ἀνήκει στὰ γνωστὰ μαστοροχώρια τῆς ἐπαρχίας τῆς Κόνιτσας. Σήμερα παρουσιάζει εικόνα ἐγκαταλείψεως, ἀφοῦ οἱ μόνιμοι κάτοικοι τοῦ ἔχουν περιορισθεῖ σὲ ἐξήντα περίπου καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σπίτια τοῦ εἶναι ἐρειπωμένα. Κύρια ἐπαγγέλματα τῶν κατοίκων ἦταν, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ γεωργοῦ καὶ τοῦ κτηνοτρόφου, τοῦ ξυλουργοῦ, τοῦ ξυλογλύπτη καὶ τοῦ κτίστη. Οἱ τεχνίτες ξεκινοῦσαν συνήθως μετὰ τὴν Καθαρὴ Δευτέρα¹, μαζί μὲ ἄλλους ἀπὸ κοντινὰ χωριά (Πυρσόγιαννη, Βούρμπιανη, Χιονάδες, Πληκάτι κ.ἄ.), γιὰ νὰ ἀναζητήσουν ἐργασία στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Ἡπείρου, τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα, καθὼς καὶ στὴν Ἀλβανία, στὴ Μικρὰ Ἀσία, στὴ Σερβία καὶ στὴ Βουλγαρία.

Μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ τὰ ἐσωτερικὰ πολεμικὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν, οἱ περισσότεροὶ ἐγκαταστάθηκαν ὀριστικὰ στοὺς τόπους τῆς ἐργασίας τους, ὅπου ἀρκετοὶ ἔπαψαν νὰ ἀσκοῦν τὸ παραδοσιακὸ ἐπάγγελμά τους. Οἱ σημερινοὶ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὰ παραπάνω ἐπαγγέλματα. Ἐχουν περιορισθεῖ στὴ γεωργία καὶ τὴν κτηνοτροφία.

Ἐκτὸς τούτων παλιότεροι τεχνίτες, οἱ ξυλογλύπτες γενικὰ τοῦ Τουρνόβου ἦταν φη-

* Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀνακοινώθηκε στὸ Δ' Συμπόσιο Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ Χώρου, ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ ΙΜΧΑ στὰ Ἰωάννινα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1979, καὶ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς εὐρύτερης ἐργασίας γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῶν ξυλογλυπτῶν τοῦ Τουρνόβου. Σὲ πρώτη φάση ἐντοπίζονται οἱ τεχνίτες καὶ ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ἔργων τους καὶ ἐξετάζονται ὁ τρόπος καὶ οἱ ἰδιαίτερες συνθήκες ἐργασίας τους, ἡ ἰδιάζουσα οἰκογενειακὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ τους ὁργάνωση καὶ ἐντοπίζονται οἱ περιοχές ὅπου κυρίως ἐργάστηκαν. Ἐκτενέστερη μελέτη μας γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, πλαισιωμένη μὲ ἀρχαιολογικὸ καὶ φωτογραφικὸ ὕλικό, δημοσιεύεται στὸ περ. Ἀρμολοί, τεῦχ. 11 (1982).

1. Θέμιδος Χατζηγεωργίου, Ἡ ἀποδημία τῶν Ἡπειρωτῶν, Ἀθήναι 1958, σ. 62 - 63. Πρβλ. Ἀποστ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας (1354 - 1833), Θεσσαλονίκη 1969, σ. 353.

μισμένοι ανάμεσα στους όμοτέχνους τους (από την Ήπειρο, τη Δυτ. Μακεδονία και την περιοχή του Άσπροποτάμου)¹ και τὰ ἔργα τους κοσμοῦν σημαντικό ἀριθμὸ νᾶων καὶ ἀρχοντικῶν τῆς Βαλκανικῆς².

Τὰ στοιχεῖα πού διαθέτομε μέχρι τώρα γι' αὐτοὺς προέρχονται ἀπὸ ἐπιτόπια κυρίως ἔρευνα (τὸ καλοκαίρι τοῦ 1978) καθὼς καὶ ἀπὸ πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους τῆς οἰκογένειας Σκαλιστῆ³, πού συνεχίζουν μέχρι σήμερα τὴν πάνω ἀπὸ δυὸ αἰῶνες οἰκογενειακὴ παράδοση στὴν ξυλογλυπτικὴ.

Οἱ ξυλογλύπτες τοῦ Γοργοποτάμου, ὅσο τουλάχιστον μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, ἀνῆκαν βασικὰ σὲ μιὰ οἰκογένεια μὲ τὸ ὄνομα Σέχη. Μιὰ δευτέρη οἰκογένεια ξυλογλυπτῶν, οἱ Βούρηδες⁴, φέρονται ὡς μακρινοὶ συγγενεῖς τῆς ἴδιας οἰκογένειας Σέχη καὶ εἶχαν ὡς κύριο ἐπάγγελμα τὴν ξυλουργικὴ καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τὴν ξυλογλυπτικὴ. Συγγενὴς ἐπίσης τῶν Σέχηδων, ἀπὸ μητέρα, καὶ μαθητὴς τους ἦταν ὁ Θεμιστοκλῆς Παπαγεωργίου (β' μισὸ τοῦ 19ου αἰ.), χωρὶς διάδοχο στὴν τέχνη.

Ἡ οἰκογένεια Σέχη, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεῖ κυρίως λόγος ἐδῶ, ζεῖ στὸν Γοργοπόταμο τουλάχιστον ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὅρισμένα μέλη τῆς ἐμφανίζονται μὲ τὸ ἐπώνυμο Ταλιαδόρος - Ταλιαδοῦρος⁵ ἢ Σκαλιστῆς. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ ὀφείλεται, ὅπως εἶναι φανερό, στὸ ἐπάγγελμά τους.

Ἀπὸ τὰ γραπτὰ στοιχεῖα πού προέρχονται ἀπὸ τὰ μητρῶα τῆς κοινότητος Γοργοποτάμου, διασταυρωμένα μὲ προφορικὲς πληροφορίες τῶν κατοίκων καὶ τῶν ἀπογόνων τῆς οἰκογένειας Σκαλιστῆ, προκύπτει τὸ ἐπόμενο γενεαλογικὸ δένδρο γι' αὐτὴν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. καὶ ἐξῆς:

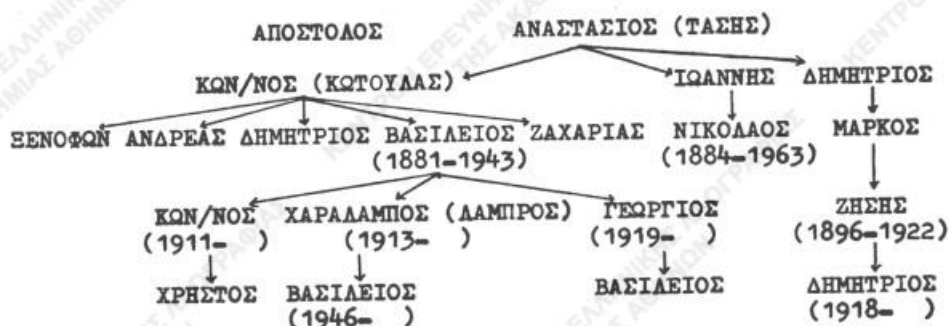
1. Anghéliki Hadjimihali, La sculpture sur bois, Athènes 1950, σ. 16 κέξ. Πρβλ. Κίτσοῦ Μακρῆ, Ξυλογλυπτικὴ, στὸν τόμο: Νεοελληνικὴ Χειροτεχνία, Ἀθήνα 1969, σ. 50.

2. Anghéliki Hadjimihali, ὅπ. π., σ. 17 - 18. Εὐρ. Σοῦρλα, Ἡ ξυλογλυπτικὴ τέχνη στὴν ἐπαρχία Κονίτσης, Ἡπειρωτικὴ Ἔστια, 6 (1957), σ. 41. Γ. Πατάρη, Ἡ Μεσοβίτικη ξυλογλυπτικὴ, Φύσις καὶ Ζωή, τευχ. 3 (1973), σ. 22 - 23.

3. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸν κ. Χαράλαμπο Σκαλιστῆ πού μὲ προθυμία δέχθηκε νὰ ἀπαντήσει στὶς ἐρωτήσεις μου καὶ νὰ μοῦ παραχωρήσει σχεδιογραφήματα ἔργων του. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸν κ. Γεώργιο Σκαλιστῆ, ἐπιλοποιδὸ στὸ Ἀγρίνιο, γιὰ τὶς πληροφορίες πού μοῦ ἔδωσε, γραπτὰ καὶ προφορικὰ, γιὰ τὴν οἰκογένεια Σκαλιστῆ καθὼς καὶ γιὰ τὰ σχεδιογραφήματα καὶ τὶς φωτογραφίες, πού μοῦ παραχώρησε. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν αἰδευσιμώτατο κ. Κωνσταντῖνο Σκαλιστῆ πού συμπλήρωσε τὶς πληροφορίες μου κατὰ τὶς ἐπισκέψεις μου στὸ ἐργαστήριό του στὸ Ἐπταχώρι τῆς Καστοριάς καὶ στὸ ἐργαστήριό του γιοῦ του στὸ Τσοτῖλι Βοῖου.

4. Βλ. καὶ «Ξυλογλύπτες καὶ μαραγκοὶ», περ. Ἀρμολοί, τευχ. 7 (1979), σ. 22.

5. Ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ λ. tagliatore, πού σημαίνει τὸν λαξευτῆ, τὸν σκαλιστῆ.

Ὁ Ἀναστάσιος, γνωστός ὡς Μαστρο-Τάσης, ἔζησε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου. Παιδιά του ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος, γνωστός ὡς Κωτούλας, ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Δημήτριος, ποὺ διατήρησε καὶ τὸ ἐπώνυμο Σέχης¹. Καὶ οἱ τρεῖς ἔζησαν καὶ ἐργάστηκαν περίπου μέχρι τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα. Εἰδικότερα ὁ Κωτούλας, σύμφωνα μὲ τὴν προφορική παράδοση, ἦταν μεγάλος καλλιτέχνης καὶ ἱεροψάλτης². Ἀπὸ τὰ πέντε παιδιά του μόνο ὁ Βασίλειος (1881 - 1943), γνωστός μὲ τὸ ὄνομα Βασιλάκης, συνέχισε τὴν οἰκογενειακή καλλιτεχνική παράδοση, τὴν ὁποία μετέδωσε στὰ τρία παιδιά του ποὺ ἀσχολοῦνται μέχρι σήμερα ἐπαγγελματικά μὲ τὴν ξυλογλυπτική. Ἀπὸ αὐτὰ ὁ Κωνσταντῖνος (1911 -) ζεῖ καὶ ἐργάζεται στὸ Ἑπταχῶρι Καστοριάς. Ὁ Γεώργιος (1919 -) ἀσκεῖ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐπιπλοποιοῦ στὸ Ἀγρινίο. Ὁ Χαράλαμπος ἢ Λάμπρος (1913 -), ὕστερα ἀπὸ περιπλάνηση μεταξὺ Γοργοποτάμου, Ἰωαννίνων, Ἀγρινίου καὶ Ἀθηνῶν ἔχει ἐγκατασταθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια στὰ Ἰωάννινα. Ὁ τελευταῖος εἶναι ὁ πιὸ πιστὸς στὴν καλλιτεχνική παράδοση τῆς οἰκογένειας, χωρὶς ὡστόσο νὰ μπορεῖ νὰ φθάσει τὰ καλλιτεχνικὰ ἐπιτεύγματα τῶν προγόνων του. Ὁ Ἰωάννης δίδαξε τὴν τέχνη στὸ γιό του Νικόλαο (1884 -

1. Ἡ Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη (ὀ. π., σ. 18) ἀναφέρεται σὲ συνεργασία τῶν ἀδελφῶν Ἀναστασίου, Ἰωάννη καὶ Γεωργίου Ταγιαδόρων μὲ ἄλλους ξυλογλύπτες ἀπὸ τὸ Τούρνοβο μὲ τὸ ὄνομα Σέχης, γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ἰωαννίνων. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὸ ὄνομα Σέχης, ποὺ μέλη της παίρνουν τὸ ἐπαγγελματικὸ ὄνομα Σκαλιστῆς ἢ Ταλιαδόρος-Ταλιαδοῦρος. Πρβλ. Κ Ὠ σ τ α Φ α λ τ ἄ τ ε ς, Λοτόμοι, ταλιαδόροι, βαγενάδες, Ἑλληνικὰ Γράμματα, τ. Γ' (1928) ἀρ. 5, σ. 183.

2. Σύμφωνα μὲ παράδοση ποὺ διέσωσε ὁ ἐγγονός του Κωνσταντῖνος Σκαλιστῆς, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου τῆς Λάρισας ὁ κακοντυμένος ξυλογλύπτης Μαστρο-Κώστας θέλησε νὰ ψάλει, ἀλλὰ προσπάθησαν νὰ τὸν ἀποτρέψουν ἐξαιτίας τῆς παρουσίας τοῦ Δεσπότη. Ἐκεῖνος ἐπέμεινε μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποσπάσει τὰ συγχαρητήρια τοῦ Δεσπότη, ποὺ στὸ τέλος ἐνθουσιασμένος τὸν ἀγκάλιασε καὶ τὸν φίλησε (Κέντρο Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, στὸ ἐξῆς ΚΑ, χφ. 4102, σ. 125, Ἑπταχῶρι Καστοριάς, 1978, συλλ. Αἰκατ. Πολυμέρου-Καμηλάκη).

1963) και ὁ Δημήτριος στὸ γιό του Μάρκο, ποῦ παντρεύτηκε καὶ ἔζησε στὸ Δίλοφο (παλ. Σοποτσέλι) τοῦ Ζαγοριοῦ καὶ ἐργάστηκε κυρίως στὰ Ζαγοροχώρια. Οἱ ἀπόγονοί του δὲν συνέχισαν τὴν ξυλογλυπτικὴ τέχνη. Ὁ γιός του Ζήσης ἔγινε γεωργὸς καὶ ὁ ἔγγονός του Δημήτριος ράφτης.

Οἱ ξυλογλύπτες τοῦ Γοργοποτάμου ἀναλάμβαναν κάθε εἶδους ξυλογλυπτικὴ ἐργασία¹: διακόσμηση ἐκκλησιῶν (τέμπλα, προσκυνητάρια, εἰκονοστάσια, παγκάρια, πλαίσια εἰκόνων, σκαλιστὲς εἰκόνες κ.ἄ.), δημοσίων κτιρίων (ἀρχονταρίκια - ξενῶνες κ.ἄ.) καὶ ἀρχοντικῶν (ταβάνια, μεσάντρες, κασέλες, στεφανοθῆκες, εἰκονοστάσια, κορνίζες κλπ.). Ἐκεῖ ὅμως ποῦ διέπρεψαν εἶναι ἡ φιλοτέχνηση τέμπλων².

Τὸ ἔργο τους καλύπτει, ὅσο μποροῦμε νὰ τὸ παρακολουθήσουμε, διάστημα δύο περίπου αἰώνων ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα. Στὴν Ἡπειρο συμβαίνει κατὰ τὸ ἀ' μισὸ τοῦ 19ου αἰ. νὰ ἀνακαινίζονται ἐκκλησίες καὶ νὰ χτίζονται πολλὰ ἀρχοντικά³. Εἰδικὰ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ παρατηρήθηκε αὐξημένη ζήτηση εἰδικευμένων τεχνιτῶν καὶ διακοσμητῶν, προκειμένου νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ καταστροφῆς ἀπὸ τίς γνωστὲς βιαιότητές του⁴.

Τὸ πρῶτο γνωστὸ μας ἔργο τῶν Τουρνοβιτῶν ξυλογλυπτῶν ἀνάγεται ἀκριβῶς στὴν περίοδο τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Βρίσκεται στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου στὰ Δολιανὰ τοῦ Πωγωνίου. Εἶναι ἓνα τέμπλο ἐξαιρετικῆς τέχνης μὲ τὴν ἀπλότητα τῶν διακοσμητικῶν του μοτίβων. Σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση, ποῦ ἔχει καταγράψει ἡ Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη, οἱ ἀδελφοὶ Ταλιαδόροι, φημισμένοι τεχνίτες, κληρονομήσαν ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασᾶ κατέφυγαν στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου στὰ Δολιανὰ γιὰ ἓνα σχεδὸν χρόνο. Στὸ διάστημα αὐτὸ καὶ ἀπὸ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴ σωτήρια φιλοξενία σκόλισαν τὸ τέμπλο⁵.

Στὰ χρόνια τῆς ἀνοικοδομήσεως τῶν Ἰωαννίνων, μετὰ τὴν πτώση τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, οἱ ἴδιοι καλλιτέχνες ἀνέλαβαν, ὕστερα ἀπὸ σχετικὸ διαγωνισμό, νὰ φιλοτεχνήσουν τὸ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῶν Ἰωαννίνων. Τὸ ἔργο αὐτό, παρὰ τὴ

1. Κώστα Φαλτάιτς, ὅπ. π., σ. 183. Anghéliki Hadjimihali, ὅπ. π. ΚΑ, χφ. 4102, σ. 138.

2. Κώστα Φαλτάιτς, ὅπ. π.

3. Παν. Ἀραβαντινοῦ, Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου, τ. 2, Ἀθῆναι 1856, σ. 244. Πρβλ. Ἀνδρ. Ξυγοπούλου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἰωαννίνων, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά 1 (1926), σ. 53 - 54.

4. Ἀποστ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας (1354 - 1833), ὅπ. π., σ. 428.

5. Anghéliki Hadjimihali, ὅπ. π., σ. 18.

βαρειά διακόσμηση και τὰ συμπλέγματά του, πού δείχνουν έντονη δυτική επίδραση, φαινόμενο πού παρουσιάζεται γενικά αὐτή τὴν ἐποχὴ στὴν ἑλληνικὴ τέχνη¹, ἔχει πρωτοτυπία στὴ σύνθεση καὶ ἰδιαίτερο λαϊκὸ ὄφος, προπάντων ὅμως δείχνει τὶς μεγάλες καλλιτεχνικὲς δυνατότητες τῶν κατασκευαστῶν του. Γιὰ τὴ δημιουργία του ἐργάστηκαν ὁ Τάσης καὶ οἱ γιοὶ του Κωτούλας, Ἰωάννης καὶ Δημήτριος περίπου δέκα χρόνια (1830 - 1840)².

Οἱ ἴδιοι λαϊκοὶ τεχνίτες σκάλισαν τὸ καμένο σήμερα τέμπλο τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου τῆς Λάρισας. Ἔργα τους εἶναι ἐπίσης τὰ τέμπλα τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος τῆς Πρέβεζας³, τοῦ Ἁγίου Σπυριδῶνος τῆς Βόνιτσας, ἐξαιρετικῆς τέχνης, τῆς μητροπόλεως τῆς Σωπικῆς τῆς Β. Ἡπείρου, καθὼς καὶ εἰκονοστάσια ἐκκλησιῶν σὲ χωριὰ τῆς ἐπαρχίας Πωγωνίου, τῆς Χιμάρας, τῆς Πρεμετῆς, τῆς Κορυτσᾶς, τῆς Πολίβιστας καὶ τοῦ Ἀργυροκάστρου⁴.

Στὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τους δὲν ἄφησαν πολλὰ ἔργα. Ἐνα προσκυνητᾶρι στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς γειτονικῆς Βούρμπιανης καὶ ἀπὸ ἓνα στὰ ἐπίσης γειτονικά χωριὰ Ἀμάραντος καὶ Ἀσημοχώρι εἶναι ὅ,τι διασώθηκε ἀπὸ τὰ ἔργα πού φιλοτέχνησαν οἱ πρῶτοι ἐκεῖνοι σκαλιστὲς στὴν ἐπαρχία τους.

Οἱ ἀδελφοὶ Κωτούλας καὶ Δημήτριος σκάλισαν τὸ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου τοῦ Πενταλόφου Βοῦ⁵. Ὁ τελευταῖος ἐργάστηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Μοναστηρίου Μακεδονίας καὶ στὸ Λεσκοβίσι Β. Ἡπείρου. Ἐπώνυμο ἔργο του εἶναι ἓνα εἰκονοστάσι στὴ μητρόπολη τῆς Καστοριᾶς⁶.

Ἀπὸ τὴν τρίτη γενιά, ὁ Νικόλαος Σκαλιστῆς φιλοτέχνησε τέμπλο στὸ χωριὸ

1. Ἀ ρ ι σ τ. Ζ ά χ ο υ, Ἀρχιτεκτονικὰ σημεῖωματα. Ἰωάννινα, Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ 3 (1928), σ. 303. Πρβλ. Κ ί τ σ ο υ Μ α κ ρ ῆ, Ξυλογλυπτικὴ, ὅπ. π., σ. 62.

2. Ὁ καθηγ. Νικ. Μουτσόπουλος ἀποδίδει, ἐσφαλμένα, τὴν κατασκευὴ τοῦ τέμπλου στὸν Βασίλειο Σκαλιστῆ (Νικ. Κ. Μ ο υ τ σ ο π ο ὕ λ ο υ, Μακεδονικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 100' πρβλ. καὶ περ. Ἀρμολοί, τευχ. 7 (1979), σ. 22-23).

3. Βλ. καὶ Anghéliki Hadjimihali, ὅπ. π., σ. 18. Τὸ τέμπλο αὐτὸ πρέπει νὰ ἔχει κατασκευασθεῖ πρὶν ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ἰωαννίνων, ἀφοῦ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος κτίστηκε «περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐκ βάρων» (Σε ρ α φ εῖ μ Β υ ζ α ν τ ῖ ο υ, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ... Ἀρτης καὶ ... Πρεβέζης, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 254).

4. Anghéliki Hadjimihali, ὅπ. π.

5. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 126.

6. Anghéliki Hadjimihali, ὅπ. π., σ. 18. Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Λαογραφικὴ Συλλογὴ ἔδρας Λαογραφίας (στὸ ἐξῆς ΠΑ), χφ. 1423, σ. 40 (Γοργοπόταμος Ἰωαννίνων, 1971, σλλ. Γεώργ. Θεοδοσίου).

Πληκάτι τῆς Κόνιτσας. Ἐργάσθηκε ἐπίσης στὴν Αἰτωλοακαρνανία (τέμπλα στὴν Κονοπίνα, Λεπενού, Μπαμπαλιό Ἀμφιλοχίας, προσκυνητάρι στὴ μητρόπολη Ἀγρινίου, ἄμβωνα, θρόνο, προσκυνητάρι στὸ Παναιτώλιο)¹. Ὁ Μάρκος Σκαλιστής, ποὺ ἦταν, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἄριστος ξυλογλύπτης, ἐργάστηκε στὰ Ζαγοροχώρια μὲ μόνιμο ὄρμητήριο τὸ Δίλοφο (Σοποτοσέλι)².

Παράλληλα μὲ τὴν οἰκογένεια Σκαλιστῆ ἐργάζονται, στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., οἱ ἀδελφοὶ Βούρη στὴ Μακεδονία, τὴν Ἀλβανία, τὴ Σερβία καὶ τὴ Ρουμανία³, καθὼς καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς Παπαγεωργίου, ξυλουργὸς καὶ ξυλογλύπτης, ποὺ ἀσκεῖ τὸ ἐπάγγελμα στὴν περιοχή Ἀγρινίου⁴.

Σημαντικὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Βασιλείου Σκαλιστῆ, ποὺ εἶχε τελειοποιήσει τὴν τέχνη του στὴ Φλωρεντία τῆς Ἰταλίας ἐπὶ δύο χρόνια. Στὰ ἔργα του, ποὺ τὰ διακρίνει ἀπόλυτη συμμετρία, εἶναι φανερὴ ἡ δυτικὴ ἐπίδραση. Τὸ Βασίλειο Σκαλιστῆ, ποὺ ἦταν ἄριστος τεχνίτης τοῦ ξύλου καὶ ψάλτης, πρέπει νὰ τὸν θεωρήσουμε ὡς τὸν τελευταῖο μεγάλο ξυλογλύπτη τοῦ Τουρνόβου. Ἦταν ὁ «αὐτοκράτορας τῆς τέχνης», ὅπως χαρακτηριστικὰ συνηθίζουν νὰ τὸν ἀποκαλοῦν οἱ ἀπόγονοί του, ἀναγνωρίζοντας ἀνεπιφύλακτα τὸ μεγάλο καλλιτεχνικὸ του ταλέντο. Ὁ Βασ. Σκαλιστῆς ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένος στὸ Τούρνοβο, συνεχίζοντας ὁμῶς τὴν παράδοση τῶν πλανόδιων λαϊκῶν τεχνιτῶν τῆς περιοχῆς ταξίδευε συχνὰ σὲ διάφορα μέρη γιὰ νὰ ἀναζητήσῃ ἐργασία. Τὰ κυριότερα ἔργα του εἶναι: Τὸ τέμπλο καὶ τὰ ὑπόλοιπα ξυλόγλυπτα τμήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Πυρσόγιαννης (1926), ἕνας ἐπιτάφιος γιὰ ἐκκλησία τῆς Κορυτσᾶς (1928) καὶ τέμπλο σὲ ἐκκλησία στοὺς Γεωργουτσάτες τῆς Δροπόλεως τῆς Β. Ἠπείρου. Ἀρκετὰ εἶναι τὰ ἔργα του στὴν περιοχή Αἰτωλ/νίας - Πρέβεζας, ὅπου ἐργάστηκε μαζὶ μὲ τὰ παιδιά του πολλὰ χρόνια: Ἀρχιερατικὸς θρόνος, ἄμβωνας, προσκυνητάρι καὶ Ὠραία Πύλη στὴν Ἁγία Τριάδα καὶ τὸν Ἅγιο Χριστόφορο Ἀγρινίου, προσκυνητάρι στὸν Ἅγιο Γεώργιο Ἀγρινίου, δεσποτικὸ θρόνο σὲ ἐκκλησίαι στὰ χωριά Παππαδάτες, Γραμματικοῦ καὶ Ζευγαράκι Μεσολογγίου, τμήμα τέμπλου ὡς συμπλήρωμα ὑπάρχοντος ἐξαιρετικῆς τέχνης⁵ καὶ πόρτα ἐκκλη-

1. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 126. Βλ. καὶ Κ. Σ τ ο ῦ ρ ν α, Οἱ παλιές τέχνες στὰ χωριά τῆς Ἠπείρου. (Ξυλογλύπτες, κτίστες, ζωγράφοι), ἐφημ. «Ἀκρόπολις», 26-9-1936, ἀρ. φ. 2750, σ. 3, ὅπου δημοσιεύεται καὶ φωτογραφία τοῦ Ν. Σκαλιστῆ.

2. A n g h é l i k i H a d j i m i h a l i, ὅπ. π., σ. 18. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 125. Βλ. καὶ Ε ὕ ρ. Σ ο ὕ ρ λ α, Ἡ ξυλογλυπτικὴ τέχνη στὴν ἐπαρχία Κονίτσης, ὅπ. π.

3. Ξυλογλύπτες καὶ μαραγκοί, περ. Ἀρμολοί, τεύχ. 7 (1979), σ. 22. Βλ. καὶ ΚΛ, χφ. 4102, σ. 138.

4. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 137.

5. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 125 καὶ 138. Ἡ ἀπομίμηση τοῦ παλιοῦ τέμπλου ἔχει γίνῃ ἀριστο-

σίας στο Αιτωλικό καθώς και διάφορα μικρότερα ξυλόγλυπτα κομμάτια στην 'Αμφιλοχία, το Ξηρόμερο, το Θέρμο Τριγωνίδα¹ κ.ά.

Στην ιδιαίτερη πατρίδα του φιλοτέχνησε το τέμπλο του ναού της Παναγίας. Για το τέμπλο αυτό οι παλιότεροι διηγούνται ότι κάποτε, ενώ ακόμη ζούσε ο καλλιτέχνης του, πέρασαν από το χωριό 'Αγγλοι όρειβάτες, που επισκέφθηκαν την εκκλησία της Παναγίας και αποθαύμασαν κυρίως τὰ βημόθυρα και «την ἄμπελο» του τέμπλου. 'Εκεῖνο τὸν καιρὸ ἔτυχε νὰ ἔχει ραγίσει ἡ εκκλησία ἀπὸ μιὰ καθίζηση τοῦ ἐδάφους. Οἱ 'Αγγλοι πρότειναν νὰ πληρώσουν τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς εκκλησίας καὶ σ' ἀντάλλαγμα νὰ πάρουν μαζί τους τὰ βημόθυρα καὶ «τὴν ἄμπελο», πὺ θὰ μποροῦσε νὰ τὰ ξαναφτειάξει ὁ ἴδιος καλλιτέχνης. Τότε ὁ Βασίλειος Σκαλιστῆς ἀρνήθηκε ἔντονα, τονίζοντας ιδιαίτερα ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ξαναφτειάξει τὸ ἔργο αὐτὸ μὲ τὴν ἴδια ἔμπνευση².

'Εργα τοῦ Βασ. Σκαλιστῆ ὑπάρχουν ἀκόμη στὸ Πληκάτι, στὴ Βούρμπιανη καὶ στοὺς Χιονάδες τῆς ἐπαρχίας τῆς Κόνιτσας. 'Ας σημειωθεῖ, ὅτι ἓνα ξυλόγλυπτο ὁμοίωμα τοῦ Γεωργίου Οὐάσιγκτον, ἔργο τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη, βρίσκεται κάπου στὴν 'Αμερικὴ. 'Επίσης μιὰ κασέλα, σκαλισμένη τὸ 1930 γιὰ τὸν Σπύρο Μελά, ἔχει καταλήξει, ἄγνωστο πῶς, σὲ κάποιον μουσεῖο τοῦ Παρισιοῦ³. 'Ενα χαρακτηριστικὸ τῆς τεχνοτροπίας του ξυλόγλυπτο κάδρο, μὲ τὴ μορφή τοῦ Παντοκράτορα, βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ γιοῦ του Γεωργίου.

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βασιλείου Σκαλιστῆ, τὸ 1943 στὸ 'Αγρίνιο, ἡ ξυλογλυπτικὴ ἔπαψε νὰ ἀσκεῖται στὸν Γοργοπόταμο. 'Ο πρῶτος γιὸς του Κωνσταντῖνος, ἐφημέριος στὸ 'Επταχῶρι Καστοριᾶς, ἀσχολεῖται συστηματικὰ μὲ τὴν ξυλογλυπτικὴ καὶ ἔχει φιλοτεχνήσει πάνω ἀπὸ σαράντα τέμπλα⁴ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς

τεχνικά, ὅπως διαπιστώσαμε, καὶ μόνο ἔμπειρο μάτι μπορεῖ νὰ διακρίνει τὶς διαφορὲς. Εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα ἔργα τοῦ Βασ. Σκαλιστῆ.

1. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 123 - 124 καὶ 137 - 138.

2. ΠΑ, χφ. 1423, σ. 40.

3. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 137.

4. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες πὺ μᾶς ἔδωσε ὁ ἴδιος, βοήθησε τὸ 1926 τὸν πατέρα του Βασίλειο στὴν κατασκευὴ τῶν τέμπλων τοῦ 'Αγ. Γεωργίου τῆς Πυρσόγιαννης καὶ τοῦ 'Αγ. Χριστοφόρου τοῦ 'Αγρινίου. 'Απὸ τὸ 1946, ὡς ἐφημέριος στὸ 'Επταχῶρι τῆς Καστοριᾶς, ἀσχολεῖται μὲ τὴν ξυλογλυπτικὴ καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι πολλὲς ἐκκλησίαι τῆς περιοχῆς εἶχαν καταστραφεῖ ἀπὸ τοὺς πολέμους. 'Εχει φτιάξει: τέμπλο στὸ ναὸ τῶν 'Αγ. 'Αποστόλων καὶ σύνθρονο στὴ μητρόπολη ('Αγ. Δημήτριος) τῆς Σιάτιστας, τὸ τέμπλο τῆς 'Αγ. Μαρίας στὸ Τσοτῖλι, ἄμβωνα καὶ δεσπ. θρόνο στὸν Βυθὸ (π. Ντόλο) Βοῖου, τέμπλα σὲ χωριὰ τοῦ Βοῖου (Πεπονιά, Δρυόβουνο, Πυλώρι) καὶ τῆς Καστοριᾶς (μοναστήρι 'Αγ. 'Αντωνίου, 'Αγ. Παρασκευῆ, 'Αγ. Γεώργιος), θρόνο καὶ προσκυνητᾶρι στὸν 'Αγιο Πέτρο

Δυτ. Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου, τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, τῆς Κορινθίας ἀλλὰ καὶ στὴ Λέσβο, ὅπου ἐργάσθηκε ἀπὸ τὸ 1958 ὡς τὸ 1968. Προσπαθεῖ, ὅπως λέγει, νὰ διατηρήσει τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση καὶ νὰ τὴν μεταδώσει καὶ στὸ γιό του, ποὺ διατηρεῖ ἐργαστήριο ξυλογλυπτικῆς στὸ Τσοτλί Βοῖου.

Ὁ Γεώργιος Σκαλιστής, γιὸς ἐπίσης τοῦ Βασιλείου, ἐργάζεται στὸ Ἄγρινιο καὶ τὴ γύρω περιοχὴ μαζὶ μὲ τὸ γιό του ὡς ἐπιπλοποῖδες καὶ προσπαθεῖ, ὅπως τουλάχιστον ἰσχυρίζεται, νὰ ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ παραδοσιακὴ τέχνη¹.

Μὲ τὸν Χαράλαμπο ἢ Λάμπρο Σκαλιστὴ θὰ πρέπει, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, νὰ θεωρήσουμε ὅτι κλείνει ὁ μεγάλος κύκλος τῆς προσφορᾶς τῆς οἰκογένειας τῶν Σκαλιστῶν στὴν ξυλογλυπτικὴ τέχνη. Ὁ Χαρ. Σκαλιστής ἐργάσθηκε ὡς τὸ 1943 κοντὰ στὸν πατέρα του. Τὸ 1946 συμπλήρωσε μισοκαμμένο ἀξιόλογο τέμπλο στὸ μοναστήρι Διχούνη τοῦ Ραδοβιζίου Δωδώνης² καὶ τὸ 1947-48 φιλοτέχνησε, σύμφωνα μὲ τὸ παλιὸ σχέδιο, τὰ κατεστραμμένα βημόθυρα στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῶν Ἰωαννίνων. Ἔργα του εἶναι ἐπίσης τέμπλα σὲ ναοὺς στὴ Λυκόρραχη (παλ. Λούψσκο), τὴν Ἁγία Παρασκευὴ (παλ. Κεράσοβο), τὴν Καστανιὰ (παλ. Καστάνιανη), τὸν Πύργο (παλ. Στράτσανη) τῆς ἐπαρχίας τῆς Κόνιτσας, στὴν Κράψη Ἰωαννίνων, στοὺς Ραφταναίους τῶν Τζουμέρκων, στὴ Σίδερη Φιλιατῶν, στὸ Πολύδροσο Σουλίου, στὸ Νικολίτσι καὶ στὸν Γαλατᾶ Πρεβέζης, στοὺς Φραγκιάδες καὶ στὸ Τσεπέλοβο Ζαγορίου κ.ά.

Πολυλόφου τῆς Ζίτσας. Ἀπὸ τὸ 1958 ὡς τὸ 1968 ἐργάστηκε στὴ Λέσβο, ὅπου φιλοτέχνησε: τμημα καμένου τέμπλου τῶν Ἁγ. Θεοδώρων Μυτιλήνης, τέμπλα στὸν Ἁγ. Ἰωάννη τὸν Καλυβίτη, στὸν Ἁγ. Παντελεήμονα στὸ Πέραμα, στὸ μοναστήρι τοῦ Ψηλοῦ, στὸν Πρόδρομο Πολιχνίτου, ἐπιτάφιο στὴν Ἁγ. Παρασκευὴ Μυτιλήνης, εἰκονοστάσι τῆς Ἁγ. Βαρβάρας στὰ Πάμφυλλα κ.ά. Τὸ 1963 φιλοτέχνησε τέμπλο, εἰκονοστάσι, ἀρχιερατικὸ θρόνο καὶ κορνίζες εἰκόνων γιὰ τὸν Ἁγ. Ἀνδρέα τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας τοῦ Ντύσσελντορφ τῆς Δ. Γερμανίας καὶ ἀρχιερατικὸ θρόνο τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ τῆς Ἑλληνικῆς παροικίας τῆς Ν. Ὑόρκης. Ἐχει ἐπίσης κατὰ καιροὺς σκαλίσσει κασέλες, καθὼς καὶ πόρτες, λειψανοθήκες, παγκάρι κ.ά. στὴ μονὴ Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων.

1. Ἔργα του : τέμπλο στὸ Λαδοχώρι Ἠγουμενίτσας, στὴ Νερομάνα Τριχωνίδας, στὴ Σιάτιστα (παρεκκλησίη τῆς μητροπόλεως), ἐπέκταση τοῦ τέμπλου σὲ ναὸ τοῦ Νεοχωρίου Μεσολογγίου, παγκάρι στὸν Ἁγ. Γεώργιο καὶ Ἁγ. Ἀθανάσιο Ἄγρινιου, τέμπλο καὶ θρόνος στὴ Γουργιώτισσα Ἄγρινιου, παγκάρι, ἄμβωνας, προσκυνητᾶρι, ἀνάλογια στὴν Κοίμηση τῆς Παναγίας στὸ Αἰτωλικό, παγκάρι καὶ προσκυνητᾶρι στὸν Ἁγ. Σπυρίδωνα Ἄγρινιου, κουβούκλιο ἐπιταφίου καὶ προσκυνητᾶρι στὴν Ἁγ. Παρασκευὴ Μεσολογγίου, θρόνος, ἄμβωνας καὶ κουβούκλιο ἐπιταφίου στοὺς Παππαδάτες Μαυρινεῖας Μεσολογγίου, ἀρχιερατικὸς θρόνος στὴ Ματαράγκα, διάφορα ξυλόγλυπτα στὴν Κάτω Μακρινοῦ καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Ἀνδρέα Μεσολογγίου. Μαζὶ του ἐργάστηκε καὶ ὁ ἀνεψιὸς του Δημ. Γράβος, ποὺ ἔχει κατασκευάσει ἀρκετὰ ἔργα στὴν περιοχὴ Ἄγρινιου.

2. Ἡ Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη (ὄπ. π., σ. 18) ἀναφέρει τέμπλο σὲ ἐκκλησίᾳ τοῦ χωριοῦ Ἐλαφος Σουλίου, ποὺ ἔγινε τὸ 1945 ἀπὸ τὸν Λάμπρο Σκαλιστὴ.

Ἄξιόλογες εἶναι καὶ οἱ ξυλόγλυπτες εἰκόνες ποῦ κατὰ καιροὺς φιλοτέχνησε. Μιὰ ἀπὸ αὐτὲς μὲ παράσταση τοῦ Μ. Βασιλείου, διαστάσεων 0,20 × 0,80 μ., ἀνήκει σὲ ἰδιώτη, ποῦ ζεῖ στὴν Ἀθήνα. Ἄλλη εἰκόνα μὲ παράσταση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ «ἐξ Ἰωαννίνων» μὲ φουστανέλλα φυλάγεται στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Φιλοθέης ἐπίσης στὴν Ἀθήνα. Δυὸ ἀκόμη εἰκόνες μὲ παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου καὶ τῆς Παναγίας Προσευχομένης ἔχουν καταλήξει σήμερα στὴν Ἰταλία¹. Ἀρκετὰ εἶναι ἐπίσης τὰ ξυλόγλυπτα ταβάνια σὲ ἐκκλησίες στὴ Δράγανη καὶ στὸ Πολύδροσο Παραμυθιάς κ.ά. καὶ σὲ ἀρχοντικά (π.χ. στὸ ἀρχοντικὸ τῆς Φρόσως Ἰωαννίδου στὸ Τσεπέλοβο, τοῦ Γ. Τσόγκα στὰ Γιάννενα καὶ σὲ διάφορα ἄλλα στὴν Ἀθήνα).

Ἡ ξυλογλυπτικὴ τέχνη μεταδιδόταν ἀπὸ πατέρα σὲ παιδί. Ἡ διατήρησή της σὲ στενὰ πλαίσια περισσότερο ἀπὸ δύο αἰῶνες εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ τρόπου, ποῦ εἶχαν ὀργανωθεί τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας, προκειμένου κυρίως νὰ διασφαλίσουν τὰ ἐπαγγελματικά τους συμφέροντα, ὅπως συνέβαινε μὲ ἀνάλογα καλλιτεχνικά ἐπαγγέλματα². Ἀπὸ τὴν παράδοση αὐτὴ δὲν ἀπομακρύνθηκαν οἱ ξυλογλύπτες ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν, οὔτε ὅταν εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν κατὰ καιροὺς δελεαστικὲς προτάσεις, ποῦ θὰ τοὺς ἀναδείκνυαν καλλιτεχνικά καὶ οἰκονομικά, ἂν τουλάχιστον κρίνει κανεὶς ἀπὸ τίς σχετικὲς προφορικὲς παραδόσεις³. Στὸν περιορισμὸ βέβαια τῆς τέχνης στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας μπορεῖ νὰ συντελέσαν καὶ ἄλλοι λόγοι, ὅπως ἡ δυσκολία ἐκμαθήσεώς της ἀπὸ ἀνθρώπους μὲ ἔλλειψη σχετικοῦ ταλέντου. Γιατὶ ἡ μαθητεία στὴν τέχνη πρέπει νὰ ἦταν πολὺ δύσκολη ὑπόθεση. Χρειαζόταν μεγάλη ὑπομονὴ καὶ ἐπιμονή, προσόντα δηλ. ποῦ κατ' ἐξοχὴν ἡ ἰδιαίτερη σχέση πατέρα καὶ παιδιοῦ θὰ μπορούσαν νὰ ἐξασφαλίσουν.

Ἡ ὀργάνωση τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τῶν ξυλογλυπτῶν δὲν μπορεῖ νὰ χαρακτηριθεῖ συντεχνιακή⁴. Ὅπωςδήποτε ὅμως στὸ συνεργεῖο τους, τὸ «μπ'λοῦκ'» ἢ

1. Βλ. Εὐρ. Σοῦρλα, ὅπ. π., σ. 42, ὅπου φωτογραφία τῶν δύο ἔργων.

2. Βλ. Κίτσοῦ Μακρῆ, Χιονιάδτες ζωγράφοι, Ἀθήνα 1981, σ. 19-24.

3. Σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση κάποιος ἀπὸ τοὺς Σκαλιστές, ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν, εἶχε φτειάζει τὸν θρόνο τοῦ Τσάρου τῆς Ρωσίας. Τόση φυσικότητα εἶχαν τὰ λιοντάρια ποῦ στήριζαν τὸν θρόνο, ὥστε Ἄγγλοι διπλωμάτες ποῦ τὸν εἶδαν ἐνθουσιάστηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ τεχνίτη καὶ τοῦ πρότειναν νὰ πάει στὴν Ἀγγλία μὲ πολὺ μεγάλο μισθό, γιὰ νὰ διδάξει τὴν τέχνη του ἐκεῖ. Ἐκεῖνος ἀρνήθηκε, ἐπειδὴ, ὅπως εἶπε, εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τοὺς προγόνους του τὴν πίστη ὅτι ἡ τέχνη τῆς ξυλογλυπτικῆς δὲν πρέπει νὰ φύγει ἀπὸ τὴν οἰκογένεια (ΠΑ, χφ. 1423, σ. 40). Κάτι ἀνάλογο ἐπαναλήφθηκε μὲ τὸν Χαράλαμπο Σκαλιστή, ὅταν ἐργαζόταν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν βημοθύρων τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Ἰωαννίνων (1947 - 48) (ΚΑ, χφ. 4102, σ. 138).

4. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποῦ διαθέτουμε ὡς τώρα δὲν μπορούμε νὰ συμπεράνουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ ξυλογλύπτες τοῦ Τουρνόβου ἦταν ὀργανωμένοι σὲ ἰσάφι ἢ ρουφέτι, ὅπως ὑποστηρί-

«σ'νάφ» ἢ «νταϊφᾶ»), ὅπως τὸ χαρακτηρίζαν, ὑπῆρχε κάποια ἱεραρχία. Ὑπῆρχε ὁ πρωτομάστορας, συνήθως ὁ πιδὴ ἠλικιωμένος, ποὺ ἐβγάζε καὶ φύλασσε τὰ σχέδια, ἔκανε τὰ «τελειώματα» τοῦ ἔργου καὶ ἔκλεινε τὶς συμφωνίες γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς ἐργασίας. Ἀκολουθοῦσαν οἱ μαστοροὶ, ποὺ εἶχαν τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν κύρια ξυλογλυπτικὴ ἐργασία, καὶ οἱ μαθητευόμενοι, τὰ τσιράκια, ποὺ ἀσχολοῦνταν στὴν ἀρχὴ μὲ βοηθητικὲς ἐργασίες, ὅπως τὸ τρόχισμα τῶν ἐργαλείων - σκαρπέλων, καὶ ὕστερα μὲ τὸ σχέδιο, στὸ ὁποῖο ἀσχοῦνταν συνήθως κάθε Κυριακὴ μετὰ τὴ θεία λειτουργία, ποὺ παρακολουθοῦσε ὅλο τὸ («μπ'λόυκ'»), μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ πρωτομάστορα. Οἱ μαθητευόμενοι χρειάζονταν συνήθως δυὸ ὡς τρία χρόνια κατώτερης ἐπαγγελματικῆς μαθητείας¹.

Ὅσοι ἐνδιαφέρονταν γιὰ ξυλογλυπτικὴ ἐργασία ἐσπευδαν νὰ συναντήσουν τοὺς ξυλογλύπτες στὸ χωριὸ τῆς καταγωγῆς τους. Οἱ τελευταῖοι πάλι ἐσπευδαν μὲ τὴ σειρά τους νὰ ἀναζητήσουν ἐργασία σὲ τόπους, ὅπου ὑπῆρχε ζήτηση, ὕστερα ἀπὸ σχετικὴ εἰδοποίησή τους ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τους μαστόρους-κτίστες.

Οἱ συμφωνίες γιὰ τὴν ἀνάληψη ἑνὸς ἔργου γινόταν μὲ βάση κάποιο ἀπὸ τὰ σχέδια ποὺ ἔδειχνε ὁ πρωτομάστορας. Τὸ σχέδιο αὐτὸ ἦταν ἢ πρωτότυπο ἢ ἀντίγραφο ἑνὸς ἄλλου. Τὰ σχέδια γιὰ τὰ τέμπλα ἦταν συνήθως τυπικά, γιὰτὶ οἱ παλιοὶ ξυλογλύπτες σέβονταν τὴν παράδοση στὴν τέχνη καὶ νεωτέριζαν πολὺ δύσκολα. Ἦταν μάλιστα δυνατὸν καὶ νὰ ἀφήσουν μιὰ ἐργασία, ἀν διαπίστωναν ὅτι θὰ τοὺς μείωνε καλλιτεχνικά². Ἡ διαδικασία προέβλεπε τὴν ὑπογραφή τοῦ συμφωνητικοῦ (ποὺ γραφόταν συνήθως στὸ πίσω μέρος τοῦ σχεδίου ἢ στὸ περιθώριό του), στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονταν προθεσμία παραδόσεως καὶ ποινικὴ ρήτρα, σὲ περίπτωσι ποὺ δὲν θὰ ἦταν ἐμπρόθεσμα ἔτοιμο τὸ ἔργο, καθὼς καὶ τὸ ποσὸ τῆς «ἀρριβώνας», δηλ. τῆς προκαταβολῆς ποὺ ἔπρεπε νὰ πάρουν, καὶ ποὺ ἀντιστοιχοῦσε συνήθως στὸ ἓνα τρίτο τῆς ὀλικῆς ἀξίας τοῦ ἔργου³. Ἀνάλογα μὲ τὴ συμφωνία οἱ ξυλογλύπτες ἐργάζονταν «σύ-

ζει ἢ Ἀγγλικὴ Χατζημιχάλη (ὅπ. π., σ. 27)· πρβλ. καὶ Κίτσου Μακρῆ, Χιονιάδιτες ζωγράφοι, ὅπ.π., σ. 13 - 14, καὶ Βασίλη Πλάτανου, Ἡ Μεσοβίτικη λαϊκὴ ξυλογλυπτικὴ τέχνη, περ. Ἡὼς, ἔτ. 4 (1961) ἀρ. 51 (10) σ. 53. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι δὲν ὑπῆρχε τέτοια ὀργάνωση.

1. Κ. Φαλτάιτς, Λοτόμοι, ταλιαδόροι, βαγενάδες, Ἑλληνικὰ Γράμματα, τ. Γ' (1928), ἀρ. 5, σ. 183.

2. ΚΑ, χφ. 4102, σ. 128-129. Βλ. καὶ Κ. Φαλτάιτς, Τὸ τέμπλον τοῦ Ἀγίου Διονυσίου. Οἱ ἐκ Τουρνόβου τῆς Ἡπείρου σκαλισταί, ἐφημ. «Ἡ Ἐθνικὴ», Ἀθήναι, ἔτ. Γ' (1937 - 38), 21-10-1938, ἀρ. φ. 1082, σ. 3. Anghélikí Hadjímihali, ὅπ. π., σ. 27 - 28.

3. ΚΑ, χφ. 4102, σ. 129 - 130. Anghélikí Hadjímihali, ὅπ. π., σ. 21 κέξ. Πρβλ. Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλου, Ἀνέκδοτα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη στὴν Κεφαλονιά (17ος - 19ος αἰ.). (Ἀγιογράφοι—ξυλογλύπτες—ἀργυρογλύπτες), Κεφαλληνια-

ψουμα» ή «ξίψουμα», δηλ. οί έργοδότες τούς εξασφάλιζαν ή όχι τήν τροφή. Τήν πρώτη ύλη διέθετε ό τεχνίτης ή ό πελάτης με ανάλογη διαμόρφωση τής τιμής.

Γιά τήν ανάληψη έκτελέσεως ενός μεγάλου έργου γινόταν κάποτε και διαγωνισμός. Σε περίπτωση προσελεύσεως δύο ή περισσοτέρων συνεργείων καλλιτεχνών, γινόταν ανάθεση στο καθένα από αυτά τής φιλοτεχνήσεως ενός μικρού τμήματος του έργου και ανάλογα με τήν καλλιτεχνική απόδοση γινόταν ή τελική ανάθεση τής εργασίας. Έτσι π.χ. στην περίπτωση του μεγάλου τέμπλου του 'Αγίου 'Αθανασίου των 'Ιωαννίνων έγινε, σύμφωνα με τήν παράδοση, διαγωνισμός με συμμετοχή Τουρνοβιτών και Μετσοβιτών¹ ξυλογλυπτών. Στους Μετσοβίτες καλλιτέχνες είχε ανατεθεί τό σκάλισμα του άμβωνα και στους Τουρνοβίτες του δεσποτικού θρόνου. Οί τελευταίοι προκρίθηκαν να κατασκευάσουν τελικά τό έργο στο σύνολό του, επειδή, προφανώς, ή εργασία τους θεωρήθηκε τελειότερη².

Οί Τουρνοβίτες ξυλογλύπτες, πού, όπως είπαμε, αναλάμβαναν κάθε είδους ξυλογλυπτική εργασία (τέμπλα, ταβάνια, κασέλες, οικιακά σκεύη, άκόμη και βαρέλια) είχαν ειδικευθεί κυρίως στην εκκλησιαστική διακοσμητική, ενώ οί επίσης αξιόλογοι Μετσοβίτες όμότεχοί τους είχαν προτίμηση, και έγιναν γνωστοί περισσότερο γι' αυτό, στο σκάλισμα νυφικών κασελών³.

Οί παλιότεροι ξυλογλύπτες σχεδίαζαν μόνοι τά γλυπτά τους, πού έμπνέονταν από τό φυσικό περιβάλλον (παραστάσεις ανθρώπων, ζώων, πουλιών, δένδρων, λουλουδιών κ.ά.) ή από παλιότερα ξυλόγλυπτα έργα. «Ήταν και θεοφοβούμενοι άνθρωποι. Διάβάζαν τίς Γραφές. Ζωγράφιζαν κι από κει μέσα»⁴. Έτσι στις «ποδιές» των τέμπλων σκάλιζαν κατά προτίμηση παραστάσεις από τήν 'Αγία Γραφή (έξοδος των Πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο, θυσία του 'Αβραάμ, κατακλυσμός κ.ά.), τό δικέφαλο άετό, παγώνια κλπ.

Τίς κασέλες και τά ταβάνια διακομοῦσαν με μαργαρίτες, φύλλα, άπεικονίσεις ναών, κυπαρίσσια, κουκουνάρια κ.ά. Σχεδίαζαν είτε άπειθειάς πάνω στην ζύλινη

κά Χρονικά, τ. 2 (1977), σ. 235 κέξ. Μ α ρ ί α ς Κ α ζ α ν ά κ η, 'Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στο Χάνδακα τό 17ο αί., Θησαυρίσματα, τ. 11 (1974), σ. 252.

1. 'Η 'Αγγελική Χατζημιχάλη αναφέρεται (όπ. π., σ. 19) σε διαγωνισμό μεταξύ Τουρνοβιτών και ξυλογλυπτών από τά Πράμαντα των Τζουμέρκων, περιοχή χωρίς ιδιαίτερη έπίδοση στην ξυλογλυπτική, όπως αντίθετα συμβαίνει με τό Μέτσοβο. Τά Πράμαντα είχαν ιδιαίτερη έπίδοση στην οικοδομική και ήταν τό σημαντικότερο, τουλάχιστο σε αριθμό τεχνιτών, μαστοροχώρι των Τζουμέρκων.

2. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 135 - 136. Βλ. και Εύ σ τ ρ. Τ σ α π α ρ λ ή, Ξυλόγλυπτα τέμπλα 'Ηπείρου 17ου —α' ήμισος 18ου αί., 'Αθήνα 1980, σ. 45.

3. Κ. Φ α λ τ ά ι τ ς, Λοτόμοι, ταλιαδόροι, βαγενάδες, όπ. π., σ. 183.

4. ΚΛ, χφ. 4102, σ. 130.

ἐπιφάνεια εἶτε σὲ χαρτί. Στὴ δεύτερη περίπτωση, ἀφοῦ διατρυποῦσαν μὲ βελόνα τὸ διάγραμμα τοῦ σχεδίου, τοποθετοῦσαν τὸ χαρτί πάνω στὴν ξύλινη ἐπιφάνεια, ποὺ προοριζόταν γιὰ σκάλισμα. Πάνω στὸ διάτρητο διάγραμμα ἔρριχναν σκόνη λευκὴ (ἀσβέστη, γύψο, ἀλεύρι) ἢ μαῦρη (κάρβουνο, καπνιά) ἀνάλογα μὲ τὸ χρῶμα τοῦ ξύλου. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο σχηματιζόταν τὸ διάγραμμα στὴν ξύλινη ἐπιφάνεια ποὺ ὀριστικοποιοῦσαν μὲ μολύβι.

Ἀπὸ τὰ διάφορα εἶδη ξύλων οἱ παλιοὶ ξυλογλύπτες προτιμοῦσαν γιὰ τὴν ἐργασία τους ξύλο καρυδιᾶς. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ πολλὲς φορές ἐργάζονταν στοὺς τόπους ποὺ ὑπῆρχαν πολλὲς καρυδιές. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι, ὅπως ἀναφέρουν οἱ ἴδιοι οἱ ξυλογλύπτες, ἡ καρυδιά πρέπει νὰ κοπεῖ πέντε τουλάχιστον χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν χρησιμοποίησίν της γιὰ τὸν παραπάνω σκοπὸ¹. Νεότεροι ξυλογλύπτες, ὅπως ὁ Βασίλειος Σκαλιστής, χρησιμοποίησαν τὸ ρόμπολο, εἶδος πεύκου, ποὺ ἔχει πολὺ λάδι-ρητίνη καὶ δὲν προσβάλλεται ἀπὸ τὸ σαράκι. Σκάλιζαν ἐπίσης σὲ κυπαρισσόξυλο, ξύλο πολὺ σκληρὸ καὶ δυσκατέργαστο, ἀλλὰ καὶ σὲ κατώτερης ποιότητος ξύλα, ὅπως τῆς φλαμουριάς.

Τὰ ξύλα προμήθευαν συνήθως στοὺς ξυλογλύπτες οἱ ξυλοκόποι («σερτζήδες») ἀπὸ τὴ Βούρμπιανη καὶ τὴν Ἀετομηλίτσα (παλ. Ντέντσικο) τῆς Κόνιτσας. Τὰ ἔπαιρναν σὲ κομμάτια ποὺ τεμάχιζαν σὲ μικρότερα πάχους 2, 3, 4 καὶ 5 ἐκ., μὲ ἓνα ἐργαλεῖο, τὸ «μπρατσόλι». Στὴ συνέχεια μὲ τὴν πλάνη τὰ «πλάνιζαν», τὰ καθάριζαν, τὰ ροκάνιζαν, τὰ εὐθυγράμμιζαν μὲ τὸ ἀλφάδι ἢ μὲ «ράμιμα» καὶ τότε ἦταν ἔτοιμα γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ τους ἐργασία.

Οἱ ξυλογλύπτες συνεργάζονταν συχνά, σύμφωνα μὲ προφορικὲς μαρτυρίες, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὑλοτόμους τῆς περιοχῆς, ποὺ τοὺς προμήθευαν τὴν ξυλεία, καὶ μὲ τοὺς μαραγκοὺς - ξυλουργοὺς, τὴν κυριότερη μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς καὶ τοὺς κτίστες ἐπαγγελματικὴ τάξη στὸν Γοργοπόταμο. Αὐτοὶ ἀναλάμβαναν τὴν τοποθέτηση τῶν τέμπλων καὶ τῶν ταβανιῶν. Σύμφωνα πάντα μὲ τὶς ἴδιες μαρτυρίες, οἱ Σκαλιστὲς συνεργάζονταν καὶ μὲ τοὺς Χιοναδίτες ζωγράφους - ἀγιογράφους² καὶ κυρίως μὲ τοὺς Μαρινάδες, ποὺ θεωροῦσαν ἀνώτερους στὴ ζωγραφικὴ.

Γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν ξυλογλυπτῶν στὸ Τούρνοβο δὲν ὑπάρχουν γραπτὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα. Βέβαιον εἶναι ὅτι οἱ καλλιτέχνες τοῦ μικροῦ αὐτοῦ χωριοῦ παρουσιάζονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σχεδὸν τῆς δημιουργικῆς τους δράσεως κάτοχοι μεγάλων μυστικῶν τῆς ξυλογλυπτικῆς τέχνης. Σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση, ὅπως τὴ διασώζει ὁ Χα-

1. Κ. Φατῆς, Τὸ τέμπλον τοῦ Ἁγίου Διονυσίου. Οἱ ἐκ Τουρνόβου τῆς Ἠπείρου σκαλισταί, ἐφημ. «Ἡ Ἐθνικὴ», ὅπ.π.

2. Κίτσου Μακρῆ, ὅπ. π. ΚΑ, χφ. 4102, σ. 138.

ράλαμπος Σκαλιστής, ή οικογένειά του έχει την αρχή της στους ξυλογλύπτες του Μετσόβου. Δεν αποκλείεται έτσι οι Σέχηδες - Ταλιαδύροι - Σκαλιστήδες να κατέφυγαν στο Τούρνοβο κατά την εποχή του 'Αλῆ Πασᾶ, ἂν κρίνει κανείς καὶ ἀπὸ νῆν ἀνεπιβεβαίωτη ἀπὸ ἱστορικὰ στοιχεῖα παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ τέμπλο τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ ἁγίου 'Ιακώβου στὰ Δολιανὰ φιλοτέχνησαν ὡς ἀντίδωρο γιὰ τὴ σωτηρία τους ἀπὸ τὸ διωγμὸ τοῦ 'Αλῆ Πασᾶ¹.

R É S U M É

Les sculpteurs sur bois de Tournovo (Gorgopotamos), éparchie de Konitsa

par Catherine Polymérou - Kamilakis

L'auteur présente l'activité artistique, la manière de travailler et les conditions de travail d'une lignée de sculpteurs sur bois du village de Gorgopotamos, dans l'éparchie de Konitsa, nome de Jannina. Ces sculpteurs sur bois, qui appartenaient en fait à une même famille, ont fabriqué en l'espace de plus de deux siècles (de la fin du XVIII s. jusqu'à aujourd'hui) un grand nombre d'œuvres d'art en particulier religieux, tels qu'iconostases, icônes, portails d'églises, mais aussi d'art profane : coffres, armoires, plafonds, meubles divers, etc. Cet art, qui tend à disparaître, a toujours été conservé à l'intérieur de cadres familiaux stricts, et transmis de père en fils au cours de ses deux siècles d'existence.

L'espace à l'intérieur duquel les sculpteurs sur bois de Tournovo ont déployé leur activité a été pour l'essentiel la Grèce continentale, mais aussi les Balkans, la Russie, etc.

1. Anghéliki Hadjimihali, ὁπ. π., σ. 18. Πρβλ. παραπάνω, σ. 293.